

Ражабов Фуркат Туракулович

Чирчик давлат педагогика университети Туризм факультети декани,
п.ф.д. (DSc), доцент
Чирчик, Ўзбекистон

ҲАВЗАВИЙ ЁНДАШУВ АСОСИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ХУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация: Мақолада ҳавзавий ёндашув асосида қишлоқ хўжалиги тармоқларини ҳудудий ташкил этиш ҳақида сўз боради. Бу борада етакчи олимларнинг тадқиқотлари таҳлил қилинган. Қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашуви ва иқтисослашувига табиат компонентларининг ҳавзавий ўзгариши бевосита таъсир қилиши асосланган.

Калит сўзлар: дарё ҳавзаси, ҳавзавий ёндашув, қишлоқ хўжалиги, ер усти сув оқими, ҳудудий ташкил этиш, иқтисослашув, табиий шароит.

Ражабов Фуркат Туракулович

Декан факультет «Туризм» Чирчикского государственного
педагогического университета, д.п.н. (DSc), доцент
Чирчик, Узбекистан

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НА ОСНОВЕ БАСЕЙНОВОГО ПОДХОДА

Аннотация: В статье рассматривается территориальная организация отраслей сельского хозяйства на основе бассейнового подхода. В этом отношении проанализированы исследования ведущих ученых. Он основан на том, что на размещение и экономизацию отраслей сельского хозяйства непосредственно влияет бассейновое изменение природных компонентов.

Ключевые слова: речной бассейн, бассейновый подход, сельское хозяйство, поверхностный сток, региональная организация, специализация, природные условия.

Rajabov Furqat turakulovich

Dekan of the Faculty of Tourism of Chirchik State Pedagogical University,
d.p.s. (DSc), Associate Professor
Chirchik, Uzbekistan

SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF TERRITORIAL ORGANIZATION OF AGRICULTURE ON THE BASIS OF BASIN APPROACH

Abstract: *The article deals with the territorial organization of agricultural sectors based on the basin approach. Researches of leading scientists have been analyzed in this regard. It is based on the fact that the location and economicization of agricultural sectors are directly affected by the basin change of natural components.*

Key words: *river basin, basin approach, agriculture, surface water flow, regional organization, specialization, natural conditions.*

Қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашуви ва ривожланишида табиий шароит муҳим аҳамият касб этади. Ушбу тармоқларни ҳавзавий ёндашув асосида ҳудудий ташкил этилишини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Буни бир қатор олимлар ўзларининг тадқиқот ишлари орқали асослаб берган. Хусусан, Л.М.Корытныйнинг “Дарё ҳавзасини геотизим сифатида” тадқиқ қилиш ғоясини илгари суради. Олимнинг фикри бўйича ҳар бир дарё ҳавзаси ўзига хос геотизим бўлиб, унинг чегараси сув айирғичларнинг чегарасига тўлиқ мос келади, яъни геотизимнинг чегарасини тизим ҳосил қилувчи ер усти сув оқимларининг йўналишлари белгилаб беради. Олимнинг “Табиатдан фойдаланишда ҳавзавий концепция, (2001)” ва “Ҳавзавий концепция: гидрологиядан табиатдан фойдаланишгача, (2017)” асарларида дарё ҳавзалари бир бутун табиий-хўжалик тизими сифатида қаралади, яъни дарё ҳавзасидаги хўжалик тизимининг жойланиши энг аввало табиий тизимнинг структурасига боғлиқ ҳолда ривожланиши таъкидланади. Л.М.Корытныйнинг фикрига кўра, ҳар бир дарё ҳавзаси табиатда объектив мавжуд бўлиб, у ўз навбатида табиатдан фойдаланишда табиий асос яратади. Демак, табиатдан фойдаланишда ҳавзавий концепцияни қўллашнинг аҳамияти юқори экан, бу борада ҳавзаларининг ички структурасини тадқиқ қилиш катта илмий-амалий аҳамият касб этади. Шу билан бирга, Л.М.Корытный дарё ҳавзаларини яхлит табиий хўжалик

тизими сифатида тадқиқ қилишни таклиф қилган ва ҳавзавий карталаштиришга ҳам катта аҳамият берган. Чунончи, дарё ҳавзасининг ҳудудий яхлитлик сифатида ўрганиш ва унинг илмоқларини элемент сифатида қарашни илгари сурган ҳамда ўз навбатида, табиатдан фойдаланишда ҳавзавий концепциянинг асосини ҳавзавий карталаштиришни ташкил этади, дея таъкидлаган [3; 4].

XX-асрнинг 20-йилларида И.Г.Александров районлаштириш бўйича олиб борган тадқиотларида дарё ҳавзаларини ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлаган. У дарё ҳавзаси нафақат мамлакат гидрографиясини акс эттиради, балки бир томондан ҳудудлар геологик тузилишининг асосий хусусиятларини ўзида мужассам этса, иккинчи томондан эса аҳоли жойлашуви билан чамбарчас боғлиқлигини изоҳлаган. Дарё ҳавзаси ўрганилаётган ҳудудининг барча табиий ва тарихий хусусиятларини ўзида тўлиқ акс эттирувчи макон сифатида тан олинishi кераклигини қайд этган. Олимнинг бу методологик кўрсатмасига биноан собиқ Иттифоқ давлати Туркистон иқтисодий районида қуйидаги: Чу, Арес-Талас, Қуйи Сирдарё, Юқори Амударё, ўрта Амударё, Қуйи Амударё кичик районлари ажратилган. Ҳақиқатдан ҳам бу кичик районлар ўзининг табиий ва иқтисодий географик, социал-тарихий ва бошқа хусусиятлари билан ажралиб туради. Умуман олганда, иқтисодий-географик районлаштиришда ҳам дарё ҳавзалари асос сифатида олинishi мумкин, яъни дарё ҳавзалари геотизим сифатида табиий ва иқтисодий географик тадқиқотларнинг объекти сифатида тадқиқ қилинishi муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

Таъкидлаш ўринлики, машҳур географ олим В.С.Жекулин ўзининг “Географияга кириш, (1989)” номли асарида “Ўзаро алоқадорлик ва ўзаро боғлиқлик” география фанининг асосий тадқиқот предмети бўлиши кераклигини уқтиради [2]. Шу илмий ғояга таянган ҳолда айтиш мумкинки, қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришда дарё

ҳавзасининг ички тузилиши ва табиат компонентлари билан қишлоқ хўжалик тармоқларининг ўзаро алоқадорлигини тадқиқ қилиш иқтисодий география илмининг долзарб вазифалар сирасига киради. Умуман олганда, дарё ҳавзасида қишлоқ хўжалик тармоқларининг жойлашуви ва иқтисослашуви ҳавзанинг табиий шароити билан чамбарчас боғлиқ. Бу алоқадорлик ва боғлиқликда ер усти сув оқими алоҳида роль ўйнайди, яъни бу омилнинг фаолияти натижасида қишлоқ хўжалик экинлари учун зарур бўлган ер ресурсларининг таркиби ва сифати шаклланади [7].

Қишлоқ хўжалиги географиясининг етакчи мутахассисларидан бири А.Н.Ракитников ўзининг “Қишлоқ хўжалиги географияси (муаммолар ва тадқиқот усулари), (1970)” асарида қишлоқ хўжалигининг табиий шароит билан муносабатига катта аҳамият берган. У “Ер ресурсларидан қишлоқ хўжалигининг тармоқлари учун фойдаларнишда ер типлари (хиллари) алоҳида роль ўйнайди. Ер типларининг ҳар-хил бўлишида эса ҳудуднинг рельеф типлари табиий географик омиллар ичида энг асосийсидир”, дея таъкидлаган. Шу билан бир қаторда, олим ер ресурсларида фойдаланишни карталаштирилишга ҳам катта аҳамият қаратган. Ер ресурсларидан фойдаланишда ҳудуднинг табиий ландшафтларини карталаштириш муҳимгини, табиий ландшафт контурларини карталаштиришда эса рельеф типларининг контурлари асосий ролни бажаришини айтиб ўтади. Бошқача айтганда, рельеф типларининг ҳар-хил бўлиши натижасида ўзига хос ландшафт типлари ҳосил бўлади, яъни рельеф типларига боғлиқ ҳолда ландшафтни ҳосил қилувчи барча табиат компонентлари қонуний ўзгаради [8].

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги географияси илмий мактабининг асосчиси З.М.Акрамов ва бошқа муаллифлар томонидан ёзилган “Самарқанд ва Бухоро вилоятлари қишлоқ хўжалик географияси, (1961)” монографиясида қишлоқ хўжалигининг ҳудудий табақаланишини тадқиқ қилишда асосий эътиборини тармоқ хўжаликларининг табиий муҳит билан

алоқадорлигига қаратилган. Муаллифлар айниқса, қишлоқ хўжалигининг воҳа типини ажратишда Зарафшон водийсининг юқори, ўрта ва қуйи қисмларидаги рельеф типларнинг у ёки бу даражадаги таъсирига эътибор қаратади [1].

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти етакчи олимларидан бири, академик К.И.Лапкин ўзининг “Ўзбекистон ССР зона ва районлари бўйича қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини жойлаштириш ва ихтисослаштириш, (1966)” номли монографиясида тармоқларнинг жойлашуви ва ихтисослашувидаги омилларни икки қисмга ажратади: табиий ва иқтисодий. Бу ўринда олим табиий шароитнинг баландлик минтақалари бўйича табақаланиши ўз навбатида қишлоқ хўжалигининг жойлашувига ва ихтисослашувига тўғридан-тўғри таъсир этади, деган хулосага келади. Олим қишлоқ хўжалиги тармоқлари учун табиий шароитнинг қулайлик даражаларини баҳолашда табиат компонентларининг (иқлим, рельеф, тупроқ ва бошқ.) экологик ҳолатига ҳам катта эътибор қаратади, яъни табиат компонентларининг экологик ҳолати қишлоқ хўжалик тармоқларининг ривожланиш даражаларини белгилаб беришини таъкидлаб ўтади. Шунингдек, олим қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг жойлашувида ва ихтисослашувида иқтисодий омилларга, яъни ирригация ва мелиорация тизимларининг жойлашувига, қишлоқ ва сув хўжаликларининг алоқадорлигига, меҳнат ресурсларига, ер ресурсларининг ўлчови ва структурасига (рельеф билан ўзаро муносабатига) ва бошқа иқтисодий омилларга ҳам катта эътибор беради [5]. Умуман олганда, К.И.Лапкиннинг бу тадқиқотлари Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик тармоқларининг жойлашувини ва ихтисослашувини баландлик минтақалари бўйича таҳлил қилишда фундаментал асос ҳисобланади.

А.М.Носонов ҳам ўзининг “Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тизимлари, (2001)” номли асарида қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тизимларини тадқиқ қилишда тизимли ёндашувни қўллашни илгари

суради. Жумладан, у қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тизимлари қуйидаги хусусиятларга эгалигини келтиради [5]:

- яхлитлик (ягона мақсад ва функциянинг мавжудлиги);
- структуравий тузилиши (tizim ўзининг таркибий компонентлари билан ўзаро боғлиқлиги);
- автономлик (ички тартибликни вужудга келтириш ва уни юқори даражада сақлаб туриш);
- тизим ва муҳитнинг ўзаро алоқадорлиги (tizim ўзининг хоссасини фақат ташқи муҳит билан ўзаро боғлиқлигида ҳосил қилди ва намоён бўлади);
- иерархиялик (tizim элементларининг бўйсунганлиги);
- бошқарувчанлик (бошқаришнинг ташқи ва ички тизимларининг мавжудлиги);
- барқарорлик (ўзининг структурасини сақлашга интилиш);
- ҳудудийлик (tizimнинг жойлашуви);
- динамиклик (tizimнинг ривожланиши).

Таъкидлаш жоизки, айниқса, қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тизимлари шаклланишида дарё хавзаларининг ўрни юқори ҳисобланади. Хавзадаги табиат компонентларининг горизонтал ва вертикал ўзгариши қишлоқ хўжалиги тармоқларининг ҳудудий ташкил этилишига етакчи аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Акрамов З.М. Проблемы хозяйственного освоения пустынных и горно-предгорных территорий. - Т.: Узбекистан, 1974. -176 с.
2. Жекулин В.С. Введение в географию. –Л.: Изд-во ЛУ, 1989. – 272 с.
3. Корытный Л.М. Бассейновая концепция: от гидрологии к природопользованию // География и природные ресурсы, 2017 №2. – С. 5-16.
4. Корытный Л.М. Речной бассейн как геосистема // Докл. Ин-та геогр. Сибири и Дальнего Востока. – 1974, - Вып. 42. С. 33-38.
5. Лапкин К.И. Размещение и специализация сельскохозяйственного производства по зонам и районам Узбекской ССР. – Т.: Фан, 1988. – 390 с.
6. Носонов А. М. Территориальные системы сельского хозяйства (экономико-географические аспекты исследования). – М.: Янус-к, 2001. – 324 с.

7. Ражабов Ф. Т. Территориальная организация хозяйств в Каршинской степи // Проблемы освоения пустынь. Международный научно-практический журнал. № 1-2 – Ашхабад, 2015. – С. 25-28.
8. Ракитников А. Н. География сельского хозяйства. – М.: Мысль, 1970. – 342 с.